

EL CATALÀ EN LES FONTS HEBREES: ALGUNES CONSIDERACIONS DE L'APORTACIÓ D'UN TRESOR NEGLIGIT

Ilil BAUM
Universitat Hebrea de Jerusalem

En aquest petit article presentem algunes consideracions sobre textos aljamiats hebreus-catalans. Aquests textos no han estat tinguts en compte pels filòlegs i lingüistes especialistes en l'àmbit del català, ja que la major part ha quedat en mà d'historiadors i hebraïstes que s'interessaven per les dates històriques i no pas pel contingut lingüístic.

Aquest tresor per a l'estudi de la lexicografia, la variació dialectal i lingüística de la Catalunya medieval radica en l'ús d'un altre sistema alfabètic. El fet de fer servir l'*alefat* il·lumina aspectes de la llengua oral i ens permet fer un pas més cap a la reconstrucció de la pronunciació del català medieval. En aquest marc ens limitarem a alguns aspectes fonètics i lèxics per tal de posar de manifest les possibilitats de recerca de la llengua catalana basada en els textos hebreus-catalans.*

El català en les fonts hebrees: Classificació dels documents

A Catalunya es trobaven més de vuitanta punts de població jueva. En la seva època daurada al segle XIV hi vivien entre deu i dotze mil jueus: a Barcelona (4.000 jueus), Girona i Perpinyà (1.000 a cadascuna de les poblacions), Lleida (500), etc. (Riera, 1980: 53-55).¹

Tenint en compte la fructífera i variada producció de textos en hebreu de l'àmbit català, el llistat de manuscrits o fragments hebreus en català és en proporció ben reduït. Alguns han sobreviscut gràcies a ser portats pels jueus exiliats a les seves noves comunitats i altres

* El present article va ser enviat a *Estudis Romànics* al setembre 2015. Durant el 2016 s'ha publicat la tesi doctoral d'Esperança Valls sobre els fragments hebreus de Girona. L'estudi de Valls és rellevant per al debat que aquí presentem i sobretot per als nostres exemples dels mesos de *setembre* i *desembre*.

1. Al final del segle XV, a la vigília de l'Expulsió, més de dos terços dels jueus de Catalunya ja s'havien convertit. Per tant, de les terres catalanes van sortir no més de 3.000 jueus (Riera, 1980: 53-55).

s'han conservat miraculosament dins un nínxol amagat d'alguna casa del Call (Riera, 1980b: 49-54); o reutilitzats com a cobertura de llibres notaris, com és el cas de l'Arxiu Històric de Girona, on s'han trobat més de 900 fragments (Perani, 2010: 137-173).

Cal destacar que abans del segle XIV els jueus de Catalunya escrivien en la seva llengua de cultura, l'hebreu. Els escrits en català, fins i tot els que contenen mots esporàdics en català, normalment no són anteriors al segle XIV. Així doncs, per a l'estudi del català comptem amb cinc categories principals de fonts hebrees:

1. Literatura original: cinc peces úniques de *cants de noccs* (Riera, 1974).
2. Traduccions o transcripcions: dos fragments en lletra hebrea que tradueixen obres filosòfiques de l'àmbit català.²
3. Documents: com les ordenances del call de Cervera (Duran i Sampere, 1918-1919: 130-148) i de Barcelona (Blasco / Magdalena, 2005).
4. Glossaris i llistats de sinònims: en aquest camp trobem que falta la preparació d'un lèxic exhaustiu del llenguatge medicobotànic dels jueus de Catalunya, basat en els llistats de sinònims hebreu-català-llatí-àrab, com en els treballs de Caballero-Navas (2004), Blasco (2006) i Bos / Hussein / Mensching / Savelsberg, (2010).
5. Els mots catalans en llibres de comptes, *responsa* dels coneguts rabins de Catalunya, i en altra documentació ja han assolit una quantitat més que remarcable (Feliu, 1988-1989: 53-73; Blasco, 2003; Klein, 2004; Feliu, 2004-2005: 87-138; Magdalena / Blasco, 2005).

Contrastant els mots catalans dispersos en els documents hebreus s'observen alguns aspectes relatius a la fonètica, la morfologia i el lèxic. Els textos on la llengua base és el català, encara que siguin poc nombrosos, revelen tendències més generals del català dels segles XIV-XV i aquests són els textos on es pot aprofundir en aspectes de la gramàtica i la sintaxi. Dit això, fins avui no s'ha fet l'intent d'analitzar sistemàticament aquests textos a propòsit de l'estudi del català medieval, la qual cosa podria resultar sorprenent, atès que en altres llengües romàniques ja s'havien adonat de l'aportació dels textos hebreus als estudis d'història de la llengua. Així és el cas amb les dues llengües veïnes al territori catalanoparlant: el francès, més notablement en el camp de la lexicologia, amb estudis com el de Blondheim (1910), i Levy (1960) sobre el «judeofrancès» i el «judeoprovençal»; i el castellà, amb estudis sobre la història de la llengua castellana (i altres dialectes de la Península) que fan referència al judeocastellà, com per exemple Lapesa (1981 [1942]) i més recentment els avenços de Ralph Penny (2004) en l'àmbit de dialectes en contacte en el context hispànic.

«Judeocatalà»: la història d'un debat sense sortida

Els investigadors del judaisme català estan d'acord que els jueus parlaven català com a llengua materna, mentre l'hebreu va ser la seva llengua sagrada i de producció

2. Tinc l'esperança que el meu estudi d'aquests dos fragments vegi la llum ben aviat.

escrita molt rica i diversa (poesia, literatura, ciències, etc.). L'ús d'hebraïsmes (alguns de l'entorn religiós i del cicle de la vida jueva, però no solament) és al centre del debat sobre l'existència d'una llengua o un dialecte propi dels jueus catalans i diferent del seu entorn cristià, o bé sobre si es podria parlar d'un «judeocatalà» (Riera, 1974: 7-19, 13; Feliu, 2009: 57; Feliu / Ferrer, 2011: 41-60; *Gran enciclopèdia catalana*).³ Per una altra banda, hi ha els que simplement afegeixen l'element «judeo-» a textos escrits en lletres hebrees (que no sigui en hebreu), sense que això comporti cap singularitat en el nivell de la llengua.

Curiosament aquest debat ha estat generalment tractat per historiadors i hebraïstes i no pas per romanistes, ni especialistes de la llengua catalana. Tanmateix, tret del treball monumental de Jaume Riera (1969; 1980b: 59-152) sobre les oracions dels conversos catalans, el llegat dels jueus catalans s'ha quedat sense cap estudi lingüístic sistemàtic i des del punt de vista del conjunt. Riera (1974: 13; 1980b: 96) fou també qui assenyalà algunes peculiaritats en els textos de jueus i conversos de territoris catalanoparlants que podrien pertànyer al seu propi dialecte.

Per a sostenir la hipòtesi que el judeocatalà mai no va existir, Feliu i Ferrer (2011)⁴ analitzen els mots en català en un llibre de comptes en hebreu de 1443 del col·lector del clavari de la comunitat jueva de Girona, Jucef Zabara. No obstant això, els mateixos autors apunten a trets fonètics poc documentats (com veurem en els mesos de *desembre* i *setembre*) i subratllen tot un seguit de paraules i variants «vernacles», no documentades, i casos en què el document hebreu avança la seva primera documentació en cent i fins i tot dos-cents anys.

Malgrat el fet d'utilitzar un sol text per a debatre l'existència d'una parla, l'avenç en el treball de Feliu i Ferrer es troba en el fet de ser estudiat des del punt de vista de la història de la llengua catalana i observant que

en alguns casos, a més, les formes que recollim ens permeten aprofundir en el coneixement històric de la llengua catalana d'aquell moment, atès que ens aporten documentacions més antigues de les que fins ara havien estat documentades o bé testimonis rellevants de trets fonètics que els estudiosos havien suposat però que rarament havien pogut documentar (Feliu / Ferrer, 2014: 17).⁵

Ara bé, tant en refutar l'existència del judeocatalà com en defensar-la s'ha ignorat la riquesa fonètica, lèxica i dialectal trobada en aquests textos.

3. La *Gran enciclopèdia catalana* defineix el *judeocatalà* com «antic dialecte del català propi dels jueus catalans».

4. Ferrer mostra una anàlisi semblant ja en les seves observacions filològiques en Eduard Feliu (2005: 111-117). En 2014 Feliu i Ferrer tornen a publicar un article pràcticament idèntic en català.

5. Veg. també Feliu / Ferrer (2011: 57).

Testimonis de la pronunciació del català medieval

Els mots en català en els llibres de comptes i préstecs són normalment de productes (prestats) o de termes de l'àmbit econòmic o jurídic (*censal*, *albarà*, *batlle* etc.). Gairebé en tots els documents els mesos i les festes del calendari cristià són en català. És justament en aquests noms tan corrents que trobem algunes de les variants més interessants que il·luminen alguns aspectes de la pronunciació a l'Edat Mitjana.

Desembre (< DECÈMBER, -BRIS):

1. **Deembre**:⁶ La forma *deembre* és la més documentada en el català medieval i es troba també en fonts hebrees, com, per exemple, en un glossari de la segona meitat del segle XIV estudiat per Millàs Vallicrosa (1936: 100).⁷ Més curiós és un llibre de comptes escrit en àrab [*sic*] en lletres hebrees d'un jueu mallorquí de la segona meitat del segle XIV on els noms dels mesos (i alguns altres mots) són en català (Pérez, 2011: 11, 19-22).⁸ El mes de desembre s'hi escriu 37 vegades en la forma *deembre* (דאימברי / *d'ymbryl*).⁹

2. **Dedembre**:¹⁰ Per a Coromines (1971: 253-258) el procés de canvi fonètic *deembre* < DECÈMBER va passar per diverses fases: -c^e.i- > [dz] > [ð] > Ø.¹¹ En efecte, trobem en un llibre de comptes hebreu de 1361 de l'Arxiu Històric de Girona (AHG) la variant no recollida que testimonia exactament el que suposava Coromines: *dedembre* (דדמברי / *ddymbryl*) o en la seva forma abreujada *dedem[bre]* no menys de 17 vegades (Casanovas / Castells / García / Magdalena, 1990: 20, 30, 36),¹² així com en un altre llibre de comptes de l'AHG de 1342 (Perani, 2010: 13-15). Heus ací, doncs, una variant prèviament no documentada que apareix una vegada i una altra en els documents hebreus de Girona i que confirma l'argument que Coromines deduia basant-se en pocs exemples disponibles (com topònims). Si no fos una variant arcaïtzant pròpia dels jueus gironins, podríem deduir que *dedembre* ([*dadzémbɾə*] o [*dəðémbɾə*]) era una forma corrent per al mes de desembre, al menys a Girona, tan tard com a mitjans segle XIV. Notem que en un llibre de comptes hebreu-provençal trobem la variant (en lletres hebrees vocalitzades) דדמברי / *ddembri* (*dedembri*, Olszowy-Schlanger, 2013: 116 la transcriu *dedembre*).

6. Es podria transcriure *deembri* també.

7. Es tracta del manuscrit de la Biblioteca Vaticana, Vat. 356.

8. Manuscrit de l'Arxiu del Regne de Mallorca, ARM. 122.

9. Hem comptat tres exemples de més de la forma abreujada *deemb'* i una de *deem'* (veg. l'edició de Pérez, 2011, f. IIr, col.2, 23; f. IIv, col. 2, 29; f. IIIr, col. 2, 21; f. 63r, 4).

10. Es podria transcriure *dedembri* també.

11. Aquest és el procés davant l'accent, mentre darrere l'accent és: -c^e.i- i -TY- > [dz] > [ð] (Coromines, 1971: 253-258).

12. Casanovas *et al.*, 1990: f.10b, 6; f. 1b, 20; f. 2a, 17; f. 3a, 7; f. 3b, 23; f. 5a, 3; f. 5b, 1, 6, 13; f. 9b, 1; f. 11a, 9; f. 11b, 5, 7, 10; f. 14a, 11; f. 15a, 5; f. 15b, 10.

3. *Deembre*:¹³ En el llibre de comptes del jueu gironí Jucef Zabara (1443) trobem tres vegades la curiosa variant: דאימרי /d'ymry/ *deembre* (i una de sola de *deembre*, Feliu, 2004-2005: 93, 106).¹⁴ Trobem la mateixa variant en tres ocasions en el manuscrit ja esmentat de bonica lletra hebrea del prestamista jueu de Mallorca. Així doncs, ja disposem de sis exemples d'una variant prèviament no documentada. Aquesta variant demostra el procés fonètic de l'assimilació del grup de consonants *-mbr-> -mr-*.

Setembre (< SEPTÈMBER, -BRIS):

Ferrer i Feliu (2011: 50, 55) s'han adonat d'aquest procés d'assimilació també en no menys de cinc exemples de *setembre* (שטימרי /štymary/) ¹⁵ per *setembre* en el mateix llibre de Zabara. De fet, *setembre* és l'única manera d'indicar el mes de setembre en aquest llibre de comptes. Feliu i Ferrer (2014: 33) sostenen que «el text de Zabara ens permet documentar per primera vegada en textos catalans el fenomen fonètic de la simplificació del grup consonàntic complex *-mbr-> -mr-*».¹⁶

En efecte, aquest fenomen és difícil de trobar en els textos escrits. Això no obstant, a través del *Diccionari de Textos Catalans Antics (DTCA)* hem trobat un altre exemple en el *Llibre de Jornades* del barceloní Jaume Safont, també a la segona meitat del xv.¹⁷ A més, les fonts hebrees afegeixen altres dos exemples de *setembre* (שתמרי /štemry/) en el dit llibre de comptes de Mallorca (segona meitat del xiv).¹⁸

-MBR-> -MR-. TRES PROCESSOS FONÈTICS PARALLELS

Els documents aljamiats on la llengua base és el català amplien la nostra visió sobre el grup consonàntic *-mbr-*. Les cinc cançons de boda hebrees-catalanes de caire popular són riques en lèxic no documentat i mostren una abundància de variants on s'evidencia la pronunciació del català medieval. Les cançons es conserven en dos manuscrits, i un porta la data de 1450-1451 (Riera, 1974: 11-12).¹⁹ Quatre de les cançons donen consells als nuvis per al bon matrimoni i el darrer vers de cada estrofa concorda amb l'esquema de la rima, és una frase bíblica en hebreu. Aquestes van ser escrites probablement per dos poe-

13. Es podria transcriure *deemri* també.

14. Feliu i Ferrer (2011: 50; 2014: 22) transliteren correctament la paraula דאימרי /d'ymry/ però la transcriuen *deembre* i no *deembre* com correspon.

15. Es podria transcriure *setemri* també.

16. Veg. també Feliu / Ferrer (2011: 55).

17. *DTCA*, s.v. *setembre*. La cerca en el *Corpus Informatitzat del Català Antic (CICA)* no ha donat cap resultat. Totes dues eines m'han resultat molt útils en la cerca d'exemples rellevants.

18. Veg. l'edició de Pérez, f. 8r, 31 i f. 8r, 33. Tot i que la forma regular en el manuscrit és *setembre*, que hem trobat més de 45 vegades.

19. Ms. Lyell 98 a la Biblioteca Bodleiana d'Oxford; JER NLI 3312=8 de la Biblioteca Nacional d'Israel, on es troben les tres cançons i porta la data de l'any 5211 de la creació del món del calendari hebreu, que equival a l'any 1450-1451.

tes: un «savi rabí Natan» i un «mestre Bonafós» (Riera, 1974: 9-10). Indiquem que l'origen de les cançons (o almenys d'aquestes còpies) és probablement de la zona del català oriental. Compartim l'opinió de Riera (1974: 12) que ben pugui ser de les àrees de Girona o Perpinyà. Aquestes cançons ens proveeixen tres exemples que des del punt de vista del català modern mostren la simplificació *-mbr-* > *-mr-*. Tot i que el resultat és efectivament igual, des del punt de vista de la història de la llengua es tracta de tres processos fonètics ben diferents:

1. *-MBR-* > *-mr-*

Les gramàtiques històriques descriuen que el grup llatí de les tres consonants MBR es conserva en català (Fouché, 1924: 175; Badia Margarit, 1984: 212). Tanmateix, les fonts hebrees revelen una pronunciació més simplificada, com s'evidencia en els nostres 11 nous exemples (5 casos de *setemre* i 6 de *deemre*), on abans disposàvem només de l'únic cas en Safont.

2. *-M'N-* > *-mr-*

femra per *fembra* (> FEMINA)

Šir našir la-ḥatan [*Cantem una cançó al nuvi*], 7 (de Bonafós):

Si m'escoltau farets vòstron prou.

Femra (estrana) no preets un ou

(lo sarró o sac nou leixar crou)²⁰

we-éšel kol pinnà teerov. [=Pr 7, 12: I a cada cantonada està a l'aguait]

Šir ḥadaš [=nova cançó]²¹

Aquí és on els nostres documents mostren l'existència de la fase intermèdia del procés fonètic, abans d'afegir-se la consonant epentètica en el grup romànic *-M'N-* > *-mr-* > *-mbr-*. La fase de *-mr-* ha estat només suposada pels lingüistes que no disposaven dels nostres exemples i per tant marcada amb asterisc **mr* (Fouché, 1924: 149-150; Rasico, 1993: 31-32; Badia Margarit, 1984: 227-228). Per la cerca en el *DTCA* també hem trobat una ocurrència de la forma *femre* del segle xv (*Recull d'exemples i miracles ordenat per alfabet*, d'Arnau de Lieja).²²

20. *Crou* és una forma arcaica per *creu*. Veg. Fouché (1924: 55-56).

21. Trobem curiosa la barreja entre les formes verbals occitanitzades acabades en *-ts* i les més modernes acabades en *-u* (marcades en negreta). Sobre la datació d'aquest canvi de la 5a persona per al s. XIII, veg. Rafel (1971).

22. *DTCA*, s. v. *femre*. Coromines (1971: 302) en la seva edició parcial de les *Vides de Sants Roselloneses* ha utilitzat *fembra* (que es troba al costat de la variant arcaica *femna*) per negar la influència castellana en el canvi de *M'N* > *mbr*, ja que es tracta d'un text de final del XIII. Per la nostra sorpresa, la cerca en el *CICA* ha donat un resultat de *femra* en l'edició completa de les *Vides* (Maneikis Kniazzeħ / Neugaard, 1977: 171, línia 25). Després de consultar aquesta edició hem comprovat que hi ha hagut un error en el *CICA* i que en l'edició apareix la forma *fembra*.

3. -M'R- > -mr-

3.1 *memrant* per *membrant* (< MEMORARE)

Šir *našir* [=Cantem una cançó], 10 (de Rabí Natan):

De la dona (vaja) memrant²³

nuit o jorn son dret (salvant).

Dret és que nuvi el primer an

lo yanum we-lo yšan [=Ps 121:4 No s'adormisca ni s'adorm].

Šir *ħadaš* [=nova cançó].²⁴

3.2 *camra* per *cambra* (< CAMĒRA)

La-kallah [=A la núvia], 3 (Bonafós):

Neta sereu am bostra honor,

quant vindrets en camra de vostro senyor;

neta pus que cristal ne or.

*Ki ner mišwà*²⁵ *we-torà or.* [=Pr 6:23, Perquè el percepte és un gresol i la llei una llum]

Šir *ħadaš* [=nova cançó].

Els casos del grup romànic -m'r- s'han resolt en català amb l'epèntesi de l'oclusiva -b- (Coromines, 1971: 304; Moll, 2006: 127, n. 129). En el *DTCA* es registren dos casos de *camres* en l'*Art demostrativa* de Ramon Llull.²⁶ Aquests exemples, doncs, mostren la conservació del grup etimològic, cosa que ha passat desapercebuda als lingüistes.

4. -M'L- > -ml-

La manca de la bilabial possiblement fos més sistemàtica en la parla, ja que les nostres cançons donen un exemple del grup consonàntic romànic -M'L- < -ml- vs. M'L > -mbl-

Semlant (variant no registrada) per *semblant* (< part. pres. del verb SĪMĪLARE)

Šir *našir* [=Cantem una cançó], 7 (Rabí Natan):

E doncs, com vos vindreu a dinar

feu bel semlant,²⁷ bel ui e clar.

Saludàs: «Dona, Déu vos quart,

ħa-nišqafà kemó šaħar.» [=Ct 6:10 ... la que apareix com l'aurora]

Šir *ħadaš* [=nova cançó].

23. En un manuscrit: *memrant* מִמְרָאנט (/mmr'nt/) i en l'altre: *memranat* מִמְרָנַט (/mmrn't/) (Riera, 1974: 28).

24. Els exemples de les cançons se citen directament de l'edició de Riera (1974).

25. En Riera (1974: 57) *mišwà* (מִצְוָה) està transcrita per error *mišwà*.

26. *DTCA*, s. v. *cambra*.

27. En un manuscrit *semlant* שִׁימְלָאנט (/šyml'nt/) i en l'altre *selmant* שִׁימְלַמְנַט (/šymlmnt/) (Riera, 1974: 26).

Fins aquí hem vist tres casos diferents on el resultat esperat en català seria *-mbr-* però on trobem *-mr-*. En (1) és tracta d'una simplificació del grup consonàntic llatí *-mbr-*, del qual trobem 11 exemples on abans els diccionaris i corpus del català registraven un únic cas de *setembre*. En (2) i (3) es tracta d'una conservació dels grups romànics *-m'n-* i *-m'r-*. En el cas de (2) hem pogut comprovar la fase intermèdia, fins ara suposada, de *-mr-*. En el cas de (3), no sabem de cap referència en la literatura a una suposada fase de conservació de *mr* ni pel que fa a *-m'l-*, que es manté com *-ml-* (4).

Notem que per consultes diverses que hem fet en el *DTCA* *setembre*, *camres* i *fembre* són justament els únics casos trobats en el corpus d'aquests fenòmens.

CONCLUSIONS

A manera de resum, la riquesa de les fonts hebrees posa en relleu quatre fenòmens diferents relacionats amb la manca de la bilabial en el grup de tres consonants *-mbr-* i *-mbl-*, sigui per procés d'assimilació o per conservació del grup etimològic. El primer fenomen s'hauria de considerar «dialectal» o «popular», i el següent potser es descriuria com a fenomen «arcaic». En primer lloc entenem que no es podrien justificar tots aquests exemples per la mera manca d'ortografia o per l'ús d'un altre sistema alfabètic. En segon lloc, volem aclarir un punt que potser no s'ha explicat suficientment: totes aquestes descripcions d'una variant com a popular, vernacla o dialectal per una banda, o arcaïtzant per l'altra, donen testimonis de la llengua parlada i de la pronunciació del català medieval. És exactament en els textos definits com a populars on podem apropar-nos una mica més a la reconstrucció de l'articulació del català antic i creuar les barreres entre el registre escrit i el parlat. Tanmateix, els documents hebreus, tant els documents de caire jurídic o comercial, com les cançons populars (o popularitzants), donen pistes sobre aspectes de la llengua oral. Això s'explica primerament pel fet d'escriure una llengua romànica en alfabet semític. Així mateix, els jueus no es veien compromesos a les convencions d'escriptura (bastant etimològica) a Catalunya. Els jueus simplement escrivien com els sonava la llengua; per tant en alguns aspectes els escrits dels jueus en alfabet hebreu representen millor la pronunciació del català medieval. Això no vol dir que escrivien com parlaven, sinó que els límits entre el registre parlat i l'escrit es feien més borrosos. Cal recordar que tots els documents de què disposem varen ser escrits per la gent més erudita d'aquestes comunitats.

Creiem que els textos hebreus demostren algunes tendències de la pronunciació que eren més generalitzades que la parla d'un jueu gironí o mallorquí. Així és el cas amb la variant no documentada *dedembre* dels llibres de comptes de Girona, que testimonia el procés de canvi *-c^e.i-* > [dz] > [ð] > Ø (davant l'accent). El pas de [ð] > Ø s'haurà complert (també a Girona) al segle xv, ja que al llibre de comptes de 1443 trobem les formes *deembre* i *deembre*.

Hem de considerar que almenys al català oriental, d'on probablement són trets tots els nostres exemples, existia una pronunciació simplificada *-mr-* en els grups consonàntics que comencen amb la nasal *m* i segueixen amb una líquida (*l* o *r*). La qual cosa va

contra la tendència general del català de l'epèntesi bilabial (Badia Margarit, 1984: 227-228) que es dona també en el tractament dels arabismes, com ara: *ramla* > *rambla*; *az-zā-mila* > *atzembla* (Moll, 2006: 144).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BADIA MARGARIT, Antoni, M. (1984³): *Gramàtica històrica catalana*. València: Tres i Quatre.
- BLASCO, Meritxell (2003): *Manuscrito hebraicoaljamiado de la Biblioteca Nacional de Cataluña: «Codex Soberanas» (ms. no. 3090, siglo XIV)*. Barcelona: PPU. (Catalonia Hebraica, 1).
- BLASCO, Meritxell (2006): *Manuscrito hebraicocatalán de farmacopea medieval: edición paleográfica, Ms. Firkovitch I Heb-338 de la Biblioteca Nacional de Rusia*. Barcelona: PPU. (Catalonia Hebraica, 11).
- BLASCO, Meritxell / MAGDALENA, José Ramón (2005): *Aljamías hebraicorromances en los responsa de Yişhaq Bar Šešet (RYBA "S) de Barcelona*. Barcelona: PPU (Catalonia Hebraica, 7).
- BLONDHEIM, David Simon (1910): *Contribution à la lexicographie française d'après des sources rabbiniques*. Paris: H. Champion.
- BOS, Gerrit / HUSSEIN, Martina / MENSCHING, Guido / Savelsberg, Frank (2010): *Medical Synonym Lists from Medieval Provence: Shem Tov ben Isaac of Tortosa: Sefer ha - Shimmush. Book 29*. Leiden: Brill.
- CABALLERO-NAVAS, Carmen (2004): *The Book of women's love and Jewish medieval medical literature on women = Sefer ahavat nashim*. London: Kegan Paul.
- CASANOVAS, Jordi / CASTELLS, Margarita / GARCÍA, Sabina / MAGDALENA, José Ramon (1990): *El libro de cuentas de un prestamista judío gerundense del siglo XIV*. Barcelona: Universidad de Barcelona.
- COROMINES, Joan (1971): *Lleures i converses d'un filòleg*. Barcelona: Club Editor.
- Corpus Informatitzat del Català Antic (CICA)* <http://cica.cat/> (27.9.2015).
- Diccionari de Textos Catalans Antics (DTCA)* <http://www.ub.edu/diccionari-dtca/index.php> (27.9.2015).
- DURAN I SAMPERE, Agustí (1918-1919): «*Documents aljamiats de jueus catalans*». *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*. Vol. V, p. 130-148.
- FELIU, Eduard (1988-1989): «*Mots catalans en textos hebreus medievals: Els dictàmens de Salomó ben Adret*». *Calls*. Vol. 3, p. 53-73.
- FELIU, Eduard (2009): «*Some Clarifications on Several Aspects of the History of Jews in Medieval Catalonia*». *Catalan historical review*. Vol. 2, p. 49-64.
- FELIU, Francesc / FERRER, Joan (2011): «*Judaeo-Catalan: in search of a mediaeval dialect that never was*». *Journal of Medieval Iberian Studies*. Vol. 3, núm. 1, p. 41-60.
- FELIU, Francesc / FERRER, Joan (2014): «*La llengua dels jueus que va estudiar mossèn Miquel Pujol*». *Jueus del rei i del comte. A l'entorn de les comunitats jueves de Giro-*

- na i Castellò d'Empúries*. Girona: Patronat Call de Girona; Ajuntament de Castellò d'Empúries, p. 9-41.
- FELIU, Eduard (2004-2005). «Llibre de comptes de Jucef Zabara, col·lector del clavari de la comunitat jueva de Girona (1443)». *TAMID: Revista Catalana Anual d'Estudis Hebraics*. Vol. 5, p. 87-138.
- FOUCHÉ, Pierre (1924): *Phonétique historique du roussillonnais*. Genève: Slatkine.
- Gran enciclopèdia catalana*. <http://www.enciclopedia.cat/> (20.09.2015)
- KLEIN, Elka (2004): *Hebrew Deeds of Catalan Jews – Documents hebraics de la Catalunya medieval 1117-1316*. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Hebraics; Girona: Patronat Municipal Call de Girona.
- LAPESA, Rafael (1981⁹ [1942]): *Historia de la lengua española*. Madrid: Gredos.
- LEVY, Raphael (1960): *Contributions à la lexicographie française selon d'anciens textes d'origine juive*. Syracuse: University Press.
- MANEIKIS KNIAZZEH, Charlotte S. / NEUGAARD, Edward J. (ed.) (1977): *Vides de Sants Rosselloneses*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.
- MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria (1936): «Manuscrits hebraics d'origen català a la Biblioteca Vaticana». *Estudis Universitaris Catalans*. Vol. 21, p. 97-109.
- MOLL, Francesc de Borja (2006 [1952]): *Gramàtica històrica catalana*. València: Universitat de València.
- OLSZOWY-SCHLANGER, Judith (2013): «Binding Accounts: a Leger of a Jewish Pawnbroker from 14th Century Southern France (MS Krakow, BJ Przyb/163/92)». LEHNARDT, Andreas / OLSZOWY-SCHLANGER, Judith (ed.): *Books within Books New Discoveries in Old Book Bindings. European Genizah Texts and Studies*. Vol. 2. Leiden: Brill, p. 97-147.
- PENNY, Ralph (2004 [2000]): *Variación y cambio en español*. Madrid: Gredos.
- PERANI, Mauro (2010): «A 2009 updated Overview on the 'Gerona Genizah': a Ketubah of 1377 from Castellò d'Empúries and other documents reused as binding». *Hispania Judaica Bulletin*. Vol. 7, p. 137-173.
- PÉREZ, Idan (2011): *Edició i estudi filològic d'un manuscrit aljamiat trilingüe (MS. 122 de l'Arxiu del Regne de Mallorca del segle XIV)*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- RAFEL FONTANALS, Joaquim (1971): «La u catalana d'origen consonàntic». *Estudis Romànics*. Vol. 12 (1963-68), p. 179-211.
- RASICO, Philip D. (1993): *Estudis i documents de lingüística històrica catalana*. Barcelona: Curial.
- RIERA, Jaume (1969). *Oracions jueves en català*. Tesi de licenciatura. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- RIERA, Jaume (1974): *Cants de nocces dels jueus catalans*. Barcelona: Curial.
- RIERA, Jaume (1980): «La Catalunya jueva del segle XIV». *L'Avenç: Revista d'Història*. Vol. 25, p. 52-55.
- RIERA, Jaume (1980)b: «Un recull d'oracions en català dels conversos jueus (segle XV)». *Estudis Romànics*. Vol. 16 (1971-1975), p. 49-97.
- VALLS, Esperança (2016). *Els fragments hebreus amb aljames catalanes de l'Arxiu Històric de Girona. Estudi textual, edició paleogràfica i anàlisi lingüística*. Tesi doctoral. Girona: Universitat de Girona, febrer 2016.